

The Greek Review of Social Research

Vol 157 (2021)

157

Για το βιβλίο: Νίκος Ποταμιάνος (επιμ.) (2021). Εκδοχές της ηθικής οικονομίας: Ιστορικές και θεωρητικές μελέτες. Ρέθυμνο: Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών/ΙΤΕ, 399 σελ.

Dimitris Lallas

doi: [10.12681/grsr.27622](https://doi.org/10.12681/grsr.27622)

Copyright © 2021, Dimitris Lallas

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Lallas, D. (2021). Για το βιβλίο: Νίκος Ποταμιάνος (επιμ.) (2021). Εκδοχές της ηθικής οικονομίας: Ιστορικές και θεωρητικές μελέτες. Ρέθυμνο: Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών/ΙΤΕ, 399 σελ. *The Greek Review of Social Research*, 157, 183–192. <https://doi.org/10.12681/grsr.27622>

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

Για το βιβλίο: Νίκος Ποταμιάνος (επιμ.) (2021). *Εκδοχές της ηθικής οικονομίας: Ιστορικές και θεωρητικές μελέτες*. Ρέθυμνο: Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών/ΙΤΕ, 399 σελ.

Σε μια αντιουσιοκρατική, κονστρουκτιβιστική και κονστρουξιονιστική προοπτική (Δεμερτζής, 2002· Bevir, 2007), οι έννοιες συνιστούν παράγωγα διασκεπτικών διαδικασιών στραμμένων στην ανθρώπινη εμπειρία, αφενός, ενταγμένων στο εκάστοτε ιστορικό κοινωνικό φαντασιακό και, αφετέρου, διαμορφωτικών αυτού. Οι έννοιες αποτελούν ερμηνευτικές πλαισιώσεις της κοινωνικής μας εμπειρίας είτε πρόκειται για έννοιες που χρησιμοποιούν οι κοινωνικοί επιστήμονες είτε για έννοιες που χρησιμοποιούν τα κοινωνικά υποκείμενα στην καθημερινή τους εμπειρία προκειμένου να αποδώσουν νόημα, να δράσουν και να επικοινωνήσουν εντός των κοινωνικών τους σχέσεων. Η διπλή κίνηση ανατροφοδότησης της (ανα-)κατασκευαστικής διαδικασίας των εννοιών και των νοημάτων που παράγει η κοινωνική επιστήμη και αυτών που (ανα-)παράγουν και χρησιμοποιούν τα υποκείμενα στις καθημερινές τους αλληλεπιδράσεις έχει επισημανθεί εύστοχα μεταξύ άλλων και από τον Anthony Giddens (2001, σελ. 31). Η θεωρητική διαμεσολάβηση των εννοιών που χρησιμοποιούν τα υποκείμενα της έρευνας και η θεωρητική συγκρότηση εννοιών που επιχειρούν να περιγράψουν, να αποδώσουν και να ερμηνεύσουν τις κοινωνικές σημασίες που νοηματοδοτούν τη δράση, το ιστορικο-κοινωνικό συμφραζόμενο και την εμπειρία των υποκειμένων της έρευνας συνιστούν μεθοδολογικές στρατηγικές που εγείρουν μεγάλη συζήτηση γύρω εν τέλει από την αναλυτική προσφορότητα των (ανα-)παραγόμενων εννοιών. Η έλλειψη μιας ουσιοκρατικής σύνδεσης μεταξύ των εννοιών και των αναπαριστώμενων από αυτές πτυχών του κοινωνικού σηματοδοτεί το πέρασμα στο ευρύ σημασιολογικό πεδίο, ευνοεί σημασιολογικούς ανταγωνισμούς, προκαλεί διερωτήσεις, αναλυτικές α-πορίες, ακόμη και συγχύσεις λόγω της συσσώρευσης πολλών συνδηλώσεων και θέτει, εν

τέλει, τους κοινωνικούς επιστήμονες ενόψει του καθήκοντος της απαιτητικής εννοιολογικής οριοθέτησης.

Μια από τις έννοιες που έχει δοκιμαστεί και συνεχίζει να δοκιμάζεται η ανθεκτικότητά της και η αναλυτική της προσφορότητα είναι αυτή της «ηθικής οικονομίας». Πρόκειται για έναν όρο τον οποίο εισηγήθηκε ο Άγγλος μαρξιστής ιστορικός E.P. Thompson (1971) προκειμένου να κατανοήσει το πλέγμα αυτών των αξιών και αντιλήψεων που διατηρούσαν οι αγγλικές λαϊκές τάξεις κατά τον 18^ο και 19ο αιώνα γύρω από τον δίκαιο, ηθικό και νόμιμο τρόπο οικονομικής οργάνωσης και διάθεσης των πόρων (αγαθά προς κατανάλωση και συντελεστές παραγωγής)· αξίες και αντιλήψεις που πυροδότησαν και νομιμοποίησαν αρχικά κατά τον 18ο αιώνα τις ταραχές για τα τρόφιμα (food riots). Την πολυκύμαντη τροχιά που έχει διαγράψει αυτή η έννοια από το 1971, που δημοσιεύθηκε το άρθρο του Thompson για την «ηθική οικονομία του πλήθους» μέχρι και σήμερα πραγματεύεται ο συλλογικός τόμος με τίτλο *Εκδοχές της ηθικής οικονομίας: Ιστορικές και θεωρητικές μελέτες*, την επιστημονική επιμέλεια του οποίου ανέλαβε ο Νίκος Ποταμιάνος. Ο Ποταμιάνος στο εισαγωγικό κεφάλαιο του τόμου κατορθώνει με επιδεξιότητα να ανατμήσει την περιπέτεια της έννοιας της «ηθικής οικονομίας» στα πεδία των κοινωνικών επιστημών (κοινωνική και πολιτισμική ιστορία, κοινωνιολογία, οικονομική κοινωνιολογία, κοινωνική ανθρωπολογία και πολιτική θεωρία). Η συμβολή του Ποταμιάνου είναι καίρια και εξαιρετικά χρήσιμη γιατί, αφενός, μας εισάγει στην εκτεταμένη σημασιολογική επικράτεια, η οποία έχει διαμορφωθεί λόγω των ποικίλων εννοιολογικών χρήσεων και αναλυτικών δοκιμών του όρου της «ηθικής οικονομίας», και, αφετέρου, αναλαμβάνει το επίμοχθο διασκεπτικό, μεθοδολογικό έργο της εννοιολογικής οριοθέτησης. Η περιπέτεια της έννοιας της «ηθικής οικονομίας» αφορά τις ποικιλώνυμες αναλυτικές χρήσεις, τις εννοιολογικές συγχύσεις, τις διασταλτικές ερμηνεύσεις, τις κρίσιμες ενστάσεις έως και αμφισβητήσεις της αναλυτικής χρησιμότητας και καταλληλότητας του όρου. Οι προτάσεις για αντικατάσταση της έννοιας της «ηθικής οικονομίας» από αυτήν της «εθιμικής οικονομίας», οι εισηγήσεις για διαταξική ιδιοποίηση του επιθετικού προσδιορισμού «ηθικός/ή», οι διερωτήσεις σχετικά με τις μομφές που αποδίδονται στον καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό/εξορθολογισμό για την πρόκληση διαδικασιών «από-ηθικοποίησης», απογύμνωσης της καπιταλιστικής (τυπικής, εργαλειακής) ορθολογικότητας από κάθε ηθική/αξιακή επένδυση, όπως και οι προβληματισμοί σχετικά με την παραγνώριση ή/και συγκάλυψη των ασύμμετρων προνεωτερικών και

προκαπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας στις περιπτώσεις επίκλησης του επιθετικού προσδιορισμού «ηθικός/ή» για την περιγραφή οικονομικών πρακτικών και μορφών οργάνωσης, θέτουν σοβαρές προκλήσεις για την αναλυτική προσφορότητα του όρου της «ηθικής οικονομίας». Απέναντι σε αυτές τις προκλήσεις ο Ποταμιάνος αναλαμβάνει όχι μόνο τη διάσωση του όρου αυτού αλλά προχωράει σε αυτή με ένα μεθοδικό και μεθοδολογικά «τίμιο» τρόπο. Αυτό που ονομάζω μεθοδολογική τιμιότητα του εγχειρήματος της εννοιολογικής οριοθέτησης της «ηθικής οικονομίας» συνίσταται στην αναγνώριση εκ μέρους του Ποταμιάνου των αναλυτικών δυσχερειών και α-ποριών που προκαλεί η χρήση του όρου αυτού για την ερμηνεία αξιών, αντιλήψεων και των υποβασταζόμενων απ' αυτές μορφών συλλογικής δράσης. Πώς το κατορθώνει αυτό ο Ποταμιάνος; Προβληματοποιώντας βασανιστικά τις προηγηθείσες εννοιολογικές συγκροτήσεις του όρου «ηθική οικονομία» και, κατόπιν, προσφέροντας δύο ορισμούς της «ηθικής οικονομίας», έναν «στενό» και έναν ευρύ, σταχυολογώντας και συνθέτοντας προσεκτικά –και επιστημολογικά συμβατά– διαστάσεις των εννοιολογήσεων, που έχουν μέχρι τώρα διαμορφώσει τη σημασιολογική αυτή επικράτεια. Υιοθετώντας αυτή τη μεθοδολογική στρατηγική των δύο ορισμών, ο Ποταμιάνος επιχειρεί να επιλύσει το δίλημμα, όπως το διατυπώνει (σελ. 50), «ανάμεσα σ' έναν στενό ορισμό της ηθικής οικονομίας, που θα βρίσκεται πιο κοντά στους αρχικούς εισηγητές της έννοιας και θα χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη ακρίβεια αλλά ίσως και κάποια περιχαράκωση, και έναν πιο πλατύ που θα μπορεί να επικοινωνεί καλύτερα με τις ποικίλες σημασίες με τις οποίες χρησιμοποιείται η ηθική οικονομία στις κοινωνικές επιστήμες σήμερα – αλλά δεν θα περιλαμβάνει το σύνολο του πεδίου των σχέσεων ηθικής και οικονομίας».

Ο πρώτος, «στενός» ορισμός, λοιπόν, καταχωρεί στην έννοια της «ηθικής οικονομίας» τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά: α) ιδέες περί ορθής οικονομικής συμπεριφοράς στη βάση αξιών όπως ο περιορισμός επιδίωξης του ατομικού οφέλους, το συμφέρον (της) και το χρέος προς την κοινότητα, η αμοιβαιότητα και η αλληλεγγύη, το συλλογικό δικαίωμα στην επιβίωση και στην εργασία, β) την αντίθεση στη λογική και στους νόμους της αγοράς (π.χ.: εμπορευματοποίηση των συντελεστών της παραγωγής και των μέσων διαβίωσης, καθορισμός τιμών της εργατικής δύναμης και των καταναλωτικών αγαθών βάσει του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης), γ) τον συλλογικό, λαϊκό-ταξικό, ανταγωνιστικό-συγκρουσιακό χαρακτήρα της ηθικής οικονομίας και της υποστηριζόμενης από αυτήν έμπρακτης κριτικής των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και της λογικής της αγοράς, δ) τον

αμυντικό χαρακτήρα των κοινωνικών αγώνων που αποβλέπουν κυρίως στην υπεράσπιση των κεκτημένων δικαιωμάτων και την προστασία των υπαρχουσών διευθετήσεων της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, οι οποίες τείνουν να απειλούνται από τις θεσμικές, τεχνολογικές και οικονομικές αλλαγές που προκαλούνται από την ανάπτυξη του καπιταλισμού – τόσο στην πρώτη φάση της ανάδυσης και εδραίωσής του όσο και στις σύγχρονες κοινωνίες του ώριμου καπιταλισμού.

Ο δεύτερος (ευρύς) ορισμός καταχωρεί στην «ηθική οικονομία» το λιγότερο ή περισσότερο συνεκτικό σύνολο αξιών και αντιλήψεων που προσανατολίζουν κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συμπεριφορές, οι οποίες δεν επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση του προσωπικού οφέλους, αντιτίθενται στην επέκταση της λογικής της αγοράς, υπερασπίζονται την αμοιβαιότητα, την αλληλεγγύη, την αλληλοβοήθεια. Πρόκειται για αξίες και αντιλήψεις που εκπηγάζουν από τις λαϊκές τάξεις, με την έννοια ότι δεν αντλούνται από το καπιταλιστικό ηθικό σύμπαν ούτε και από ένα αστικό, λόγιο, ηγεμονικό φιλοσοφικό και πολιτικό κανονιστικό σχήμα για τις σχέσεις ηθικής και οικονομίας. Παρά τις έγκυρες ενστάσεις για την αδυνατότητα σαφούς διάκρισης μεταξύ δύο αυτοτελών αξιακών συστημάτων, αυτό της ηθικής οικονομίας και αυτό της φιλελεύθερης, καπιταλιστικής αγοράς, –μιας διάκρισης που παραπέμπει σε αυτό που σε ένα άλλο συμφραζόμενο η θεωρητική/φιλόσοφος του χώρου Doreen Massey, υπερασπιζόμενη τη σχεσιακή, ανοικτή και διαρκή συγκρότηση του χώρου, καθώς και την πολλαπλότητα και την συνυπάρχουσα ετερογένειά του, είχε αποκαλέσει «άποψη μπάλας-μπιλιάρδου» αναφερόμενη στην ουσιοκρατική πρόσληψη των τόπων και των κοινωνιών ως διακριτών, συμπαγών, (άχρονα) αυθεντικών οντοτήτων-πολιτισμών–, ο Ποταμιάνος, ενώ αναγνωρίζει την υβριδική συνύπαρξη των αγοραίων λογικών με τις αξίες της ηθικής οικονομίας, υποστηρίζει, εν τέλει, ότι η διάκριση είναι χρήσιμη και αναγκαία για αναλυτικούς λόγους. Η διατήρηση της διάκρισης επιτρέπει τη μελέτη των ιστορικών και βαθιών διαδικασιών μετασχηματισμού, που επιφέρει η επέκταση της καπιταλιστικής αγοράς και το αξιακό της σύστημα, καθώς και την ανάδειξη και μελέτη αυτών των αξιών, στάσεων, συμπεριφορών, πρακτικών και μορφών συλλογικής δράσης που είναι ανταγωνιστικές ως προς το καπιταλιστικό φαντασιακό και ως προς τις υποβασταζόμενες από αυτό οικονομικές κρατικές και επιχειρηματικές πολιτικές.

Πέρα από την κρίσιμη παρουσίαση της συζήτησης που μαίνεται στην επικράτεια των κοινωνικών επιστημών γύρω από την έννοια της «ηθικής οικονομίας» και την εννοιολογική επεξεργασία και συγκρότηση του όρου αυτού από τον

Ποταμιάνο, ο συλλογικός τόμος περιλαμβάνει συμβολές από μελετητές που κινούνται στα πεδία της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της ιστορίας των ιδεών, της φιλοσοφίας και της πολιτικής θεωρίας. Καρπός του ερευνητικού προγράμματος «Ηθική Οικονομία. Ζητήματα ηθικής στον δημόσιο λόγο σχετικά με την αγορά και το κέρδος, Ελλάδα τέλους 19ου αιώνα-πρώτο μισό 20ού αιώνα» και του συνεδρίου «Ηθική και οικονομία» (11-12/09/2020) που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού, ο συλλογικός αυτός τόμος φιλοξενεί κείμενα που πραγματεύονται –με σημασιολογικές και αναλυτικές διαφοροποιήσεις– τον όρο/έννοια της «ηθικής οικονομίας», έτσι ώστε να αναδεικνύονται, αφενός, οι ποικίλες συνδηλώσεις και αναλυτικές χρήσεις που έχει γνωρίσει η έννοια αυτή και, αφετέρου, τόσο η επινοητική/ευρετική δυναμικότητα όσο και η αναγκαιότητα της οριοθέτησης της έννοιας κάθε φορά, προκειμένου η αναλυτική της χρήση να είναι σαφής και ανοικτή στη μεθοδολογική κριτική. Ο συλλογικός τόμος, λοιπόν, αρθρώνεται σε πέντε ενότητες που ακολουθούν το εισαγωγικό κείμενο του Ποταμιάνου. Η πρώτη ενότητα με τίτλο «Η ηθική οικονομία της πείνας» περιλαμβάνει ιστορικές μελέτες των Ελένη Γκαρά και Βασίλη Γεωργάκη. Η Ελένη Γκαρά μελετά τις μορφές λαϊκής διαμαρτυρίας με αφορμή επισιτιστικές κρίσεις (έλλειψη σιτηρών, αύξηση της τιμής του ψωμιού) στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατά τον 17ο και 18ο αιώνα αναδεικνύοντας τα χαρακτηριστικά της ηθικής οικονομίας του πλήθους των πόλεων, την έμφυλη διάσταση των ταραχών με τη συμμετοχή των γυναικών του Χαλεπιού, τις μορφές των ταραχών στη Θεσσαλονίκη του 18ου αιώνα που ήταν ως ένα βαθμό προϊόν της ώσμωσης του γενιτσαρικού σώματος με τις συντεχνίες και τα λαϊκά αστεακά στρώματα, καθώς και τις αντιδράσεις της οθωμανικής αυτοκρατορικής διοίκησης απέναντι στις διεκδικήσεις και τις ταραχές για τα τρόφιμα και στις αντιφάσεις που προκύπταν λόγω του πατερναλιστικού προτύπου διακυβέρνησης και συνάμα του εμπορικού ανοίγματος στην ευρωπαϊκή αγορά. Ο Βασίλης Γεωργάκης μελετά τις αντιδράσεις των αγροτικών πληθυσμών της Ηπείρου κατά τα πρώτα χρόνια της ενσωμάτωσής της στο ελληνικό κράτος, αντιδράσεις (καταστροφές αλεύρων, ορισμός της τιμής των τροφίμων) που σε κάποιες περιπτώσεις απέκτησαν τη μορφή των ένοπλων ταραχών για τρόφιμα. Αξιοποιώντας τις συμβολές των Thompson και Scott για την ηθική οικονομία, ο Γεωργάκης δεν αρκείται στις αντιδράσεις των αγροτών απέναντι στην τσιφλικοποίηση της γης, στην εισαγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, στην διάψευση των προσδοκιών για διανομή της γης με την εθνική απελευθέρωση,

για να διαβάσει χαρακτηριστικά της ηθικής οικονομίας των αγροτών αλλά υποδεικνύει –και ανοίγει το πεδίο περαιτέρω διερεύνησης– την κοινοτική χρήση των γαιών και τις αντιλήψεις που διατηρούσαν οι αγρότες για την ιδιοκτησία και την οικονομία ως τα πιθανά βασικά συστατικά στοιχεία της ηθικής οικονομίας των αγροτών της Ηπείρου.

Στη δεύτερη ενότητα με τίτλο «Εργασία, Επιχειρήσεις και ηθική οικονομία στην Ελλάδα, 1900-1940» ο Κώστας Παλούκης εισηγείται τον όρο «ηθικός συνδικαλισμός» για την ιστορική ερμηνεία των ηθικών αξιών και αντιλήψεων για την εργασία, το επάγγελμα, τον τρόπο ζωής των μισθωτών εργατών τεχνιτών στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα στην Ελλάδα. Η ανάδειξη των κοινά συμμεριζόμενων βασικών ηθικών αντιλήψεων μεταξύ ετερογενούς πολιτικής προέλευσης συνδικαλιστικών ρευμάτων που υπάγονται, κατά τον Παλούκη, στο «γένος» του ηθικού συνδικαλισμού, καθώς και η σύγκριση-αντιπαράθεση με τον σοσιαλιστικό (μπολσεβίκικο και σοσιαλδημοκρατικό) συνδικαλισμό συμβάλλουν σε μια χρήσιμη αναπαράσταση του φάσματος των (ηθικών, μεταξύ άλλων) αντιλήψεων των μεσοπολεμικών εργατικών στρωμάτων. Ο Νίκος Αλέξης δοκιμάζει την αναλυτική προσφορότητα της έννοιας της ηθικής οικονομίας για την κατανόηση των αντιδράσεων συγκεκριμένων επαγγελματικών ομάδων (σιγαροποιοί και αμαξηλάτες) απέναντι στις διαδικασίες οικονομικού και τεχνολογικού εκσυγχρονισμού στον πρώιμο 20ό αιώνα καθώς και για την κατανόηση των σύνθετων τρόπων αλληλεπίδρασης μεταξύ της ηθικής οικονομίας και της κρατικής οικονομικής πολιτικής. Τοποθετώντας την ηθική οικονομία στο ελληνικό χωροχρονικό συμφραζόμενο, ο Αλέξης υποστηρίζει ότι εδώ η ηθική οικονομία δεν μπορεί να διαβαστεί ως ένα συνεκτικό και οργανωμένο σύνολο αντιλήψεων και πρακτικών. Εντούτοις, και εδώ νομίζω ότι έγκειται εν πολλοίς η συμβολή του, ηθικές αντιλήψεις και λόγοι εντοπίζονται στα αιτήματα και τις διεκδικήσεις των επαγγελματικών ομάδων και η παρουσία αυτή «συγκατοικεί», συνδιαλέγεται, αφομοιώνεται (από) αλλά και αναμετράται με τους λόγους και τις διαδικασίες οικονομικής μεγέθυνσης και τεχνολογικού εκσυγχρονισμού.

Η μελέτη του Νίκου Λεωνιδάκη αφορά το φαινόμενο του *λοκ άουτ* κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου υπό το αναλυτικό πρίσμα της ηθικής, ρητορικής σύγκρουσης μεταξύ εργατών και εργοδοτών. Ιδιαίτερη συμβολή στην κατανόηση του ταξικού ανταγωνισμού κατά τη μεσοπολεμική περίοδο αποτελεί η ανάδειξη από τον Λεωνιδάκη της σύγκρουσης των ηθικών επιχειρημάτων μεταξύ των εργατών (στο

καπνεμπόριο και την ακτοπλοΐα) και της εργοδοσίας, της σύγκρουσης μεταξύ του δικαιώματος του ελέγχου της εργασίας και της παραγωγικής διαδικασίας από τους εργάτες και του δικαιώματος της διοίκησης των επιχειρήσεών τους από του εργοδότες. Η εξέταση των διαφορετικών ηθικών πλαισιώσεων του ανταγωνισμού αυτού από τον Τύπο της εποχής και ο διαφοροποιημένος βαθμός νομιμοποιητικής ισχύος των διαφορετικών αυτών πλαισιώσεων-δικαιολογήσεων φωτίζει τους ευρύτερους ταξικούς συσχετισμούς της εποχής εκείνης. Στο κείμενό του ο Νίκος Ποταμιάνος διερευνά τα στοιχεία ηθικής οικονομίας στις αντιλήψεις των εκπροσώπων μαγαζατόρων στη μεσοπολεμική Αθήνα σχετικά με τον περιορισμό του ανταγωνισμού, τον αναγκαίο προστατευτικό ρόλο του κράτους, τις σχέσεις αμοιβαιότητας με την τοπική αγορά-γειτονιά και σχετικά με το «δικαίωμα της επιβίωσης» τόσο των νοικοκυριών όσο και των μικροεπιχειρηματιών.

Στην τρίτη ενότητα, με τίτλο «Η εμπειρία της Κατοχής», περιλαμβάνονται κείμενα του Κώστα Φουντανόπουλου και του Κωνσταντίνου Λαμπράκη. Ο Κώστας Φουντανόπουλος εξετάζει τον μετασχηματισμό της ηθικής οικονομίας των εργατών στη κατοχική Θεσσαλονίκη, καθώς τα εργατικά αιτήματα για τον έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας κατά τη μεσοπολεμική περίοδο φαίνεται να αντικαθίστανται από αιτήματα μιας «νέας δίκαιης οικονομίας» η οποία αφορούσε τη δίκαιη διανομή των αγαθών και τη σταθεροποίηση των τιμών. Πέρα από την ανάδειξη αυτού του μετασχηματισμού της ηθικής οικονομίας, η συμβολή του κείμενου αυτού έγκειται και στην ανάδειξη της βάσης της κοινωνικής αποδοχής και της ηθικής νομιμοποίησης της δράσης του ΕΑΜ μετά το 1944. Το κείμενο του Κωνσταντίνου Λαμπράκη εξετάζει τις διαφορετικές ηθικές πλαισιώσεις, «εξηγήσεις» της διατροφικής κρίσης, της πείνας, της μαύρης αγοράς και της ακρίβειας και των τρόπων αντιμετώπισης αυτών των φαινομένων μεταξύ του ΕΑΜ από τη μια πλευρά και των κατοχικών αρχών και δοσιλογικών κυβερνήσεων από την άλλη. Επίσης, εδώ διατυπώνεται ένας κρίσιμος προβληματισμός σχετικά με την ερμηνευτική προσφορότητα της τομσιανής εννοιολόγησης της ηθικής οικονομίας για την ανάλυση του νεωτερικού ρεπερτορίου συλλογικής, διεκδικητικής δράσης, η οποία αποκοπτόταν από δίκτυα πατρωνίας και επικλήσεις εθιμικών διευθετήσεων, λόγω της πολιτικής διαμεσολάβησης της συλλογικής δράσης από την πλευρά του ΕΑΜ, της αναγωγής της «ενημερίας του λαού» σε «δικαίωμα στη ζωή» και της αντίθεσης/αντίστασης στις πελατειακές σχέσεις που ευνοούσαν οι κατοχικές κυβερνήσεις.

Στην τέταρτη ενότητα με τίτλο «Ηθική και οικονομία στην ιστορία των ιδεών», η Βίκυ Καραφουλίδου εξετάζει τη σκέψη ενός ιδιάζοντα σοσιαλιστή στοχαστή των τελών του 19ου αιώνα, του Νικόλαου Εξάρχου, στη σκέψη του οποίου αναδύεται το πρόταγμα της πολιτικής και οικονομικής ηθικοποίησης. Η Ελένη Κακλαμάνου πραγματεύεται την απόπειρα ηθικής θεμελίωσης του καπιταλισμού από τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο στην μεσοπολεμική περίοδο, παρουσιάζοντας την περίπτωση του Κανελλόπουλου ως μιας, θα μπορούσα να πω, συντηρητικής πολιτικά ιδιοποίησης ή πλαισίωσης της ηθικής οικονομίας.

Στην πέμπτη και διεπιστημονική, τελευταία ενότητα του συλλογικού τόμου, με τίτλο «Εκδοχές της ηθικής οικονομίας στις κοινωνικές επιστήμες» φιλοξενούνται δύο ανθρωπολογικά κείμενα (Μαμουλάκη, Κόφτη) και δύο ακόμη συμβολές από τα πεδία της φιλοσοφίας (Δρόσος) και της πολιτικής επιστήμης (Σταυρακάκης). Η Ελένη Μαμουλάκη, αξιοποιώντας την προσέγγιση του Mauss για το δώρο, προσεγγίζει τη φιλοξενία των εξόριστων κομμουνιστών στην Ικαρία από τους ντόπιους ως μια μορφή δώρου η οποία εδραίωνε σχέσεις αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης πέρα από τη λογική της ατομικής ωφέλειας, των ιδεολογικοπολιτικών θέσεων και παρά τις απαγορεύσεις του εμφυλιακού κράτους. Το δώρο της φιλοξενίας αναδεικνύεται από την Μαμουλάκη ως συγκροτησιακό στοιχείο και συνάμα ως έκφραση μιας ηθικής οικονομίας, ενός πλέγματος κοινωνικών αξιών και πρακτικών που φαίνεται να έχει τις ρίζες του ήδη στον 17ο αιώνα και το οποίο (ανα)παράχθηκε στο πλαίσιο της συμβίωσης ντόπιων και εξόριστων κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου.

Η Δήμητρα Κόφτη μελετά τους λόγους που αρθρώνονται στο πλαίσιο ακροαματικών διαδικασιών για αιτήματα ελάφρυνσης ή/και διευκόλυνσης αποπληρωμής του χρέους δανειοληπτών στη Θεσσαλονίκη, αναδεικνύοντας την αλληλοδιαπλοκή οικονομικών και πολιτικών πρακτικών με ηθικές αξίες, λόγους και σχέσεις. Η εθνογραφική αυτή μελέτη συμβάλλει κρίσιμα στην κατανόηση των τρόπων ηθικής πλαισίωσης του ατομικού χρέους, και πιο συγκεκριμένα των διαφορετικών αντιλήψεων και των ηθικών, αξιολογικών αποτιμήσεων της σχέσης μεταξύ χρηματικού χρέους (υπερχρέωσης) και (ηθικής, οικογενειακής, κοινωνικής) υποχρέωσης.

Ο Διονύσης Δρόσος αντιπαραβάλλει τις φιλελεύθερες φιλοσοφικές θέσεις των Hume και Smith για την ατομική ιδιοκτησία, τη δικαιοσύνη, την ηθική με τις θέσεις της ηθικής οικονομίας του πλήθους κατά τον 18ο αιώνα, υποδεικνύοντας δύο

διαφορετικά ηθικά και αξιακά σύμπαντα. Η συμβολή του κειμένου αυτού έγκειται στην ανάδειξη μιας κρίσιμης διάκρισης μεταξύ της φιλελεύθερης πολιτικής οικονομίας και της ηθικής οικονομίας ως προς τι μπορεί να θεμελιώσει το δίκαιο· η δεύτερη φαίνεται να θεμελιώνει τη δικαιοσύνη εν πολλοίς στην αμοιβαιότητα των εθιμικών-ηθικών υποχρεώσεων στο πλαίσιο μιας κοινότητας, ενώ η πρώτη θεμελιώνει τη δικαιοσύνη στην ατομική ιδιοκτησία, σε αυτόν τον εγγυητή της κοινωνικής τάξης, της ασφάλειας και της ατομικής ανεξαρτησίας –με την ηθική (τα ηθικά συναισθήματα) να αποτελεί έναν παράγοντα διατήρησης των κοινωνικών δεσμών και την παράδοση ένα απόθεμα αποκρυσταλλωμένων, μέσω της συνήθειας και της επανάληψης, μορφών οργάνωσης (αποκαθαρμένων από τα στοιχεία της ανισότητας ή/και της συγκρουσιακότητας), και η επίκληση αμοτέρων να είναι αδύνατη για τη θεμελίωση τού τι είναι δίκαιο, στην περίπτωση που αμφισβητούν την εδραία προϋπόθεση της (φυσικής) ελευθερίας του ατόμου, ήτοι την ατομική ιδιοκτησία, και το σύστημα της φυσικής ελευθερίας, ήτοι την αγορά.

Τέλος, στη συμβολή του ο Γιάννης Σταυρακάκης προβληματοποιώντας τις στερεοτυπικές, επικριτικές ορθόδοξες φιλελεύθερες πλαισιώσεις της ηθικής διάστασης του λαϊκισμού, επιχειρηματολογεί υπέρ της αναλυτικής –και πολιτικής– χρησιμότητας της υιοθέτησης της προοπτικής της ηθικής οικονομίας σε συνάρτηση με την έννοια της «λαϊκής κυριαρχίας» ως προς την κατανόηση των τρόπων άρθρωσης των λαϊκών αιτημάτων και των μορφών, των ορίων και των περιορισμών των λαϊκίστικων κινητοποιήσεων.

Συνοψίζοντας, θεωρώ ότι ο συλλογικός τόμος *Εκδοχές της ηθικής οικονομίας* σε επιστημονική επιμέλεια Νίκου Ποταμιάνου συνιστά μια γόνιμη συμβολή στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, καθώς ενημερώνει την ελληνική βιβλιογραφική συζήτηση και εμπλουτίζει την ερευνητική εργασία, παρέχοντας εννοιολογικά εργαλεία για την ιστορική, ανθρωπολογική, κοινωνιολογική και πολιτική ανάλυση κοινωνικών, πολιτισμικών, οικονομικών και πολιτικών στάσεων, συμπεριφορών, πρακτικών και μορφών δράσης που σχετίζονται με την οικονομία, ήτοι με τους τρόπους διαχείρισης των πόρων και οργάνωσης της πρόσβασης σε αυτούς.

Δημήτρης Λάλλας
Μεταδιδακτορικός ερευνητής, ΕΚΚΕ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δεμερτζής, Ν. (2002) *Πολιτική επικοινωνία: Διακινδύνευση, δημοσιότητα, διαδίκτυο*.
Αθήνα: Παπαζήσης.
- Bevir, M. (2007). The construction of Governance. In M. Bevir and F. Trentmann (eds.), *Governance, Consumers and citizens: Agency and resistance in contemporary politics* (pp 25-48). New York: Palgrave MacMillan.
- Giddens, A. (2001). *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*. Μετάφραση: Γ. Μερτίκας.
Αθήνα: Κριτική.
- Massey, D. (2008). *Για το χώρο*. Μετάφραση: Ι. Μπιμπλή. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.